

Σταύρος Δ. Μαυρουδέας

Ευρώ: μύθος και πραγματικότητα

Από τον Ιανουάριο του 1999 άρχισε το τρίτο στάδιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), που προβλέπει τον καθορισμό σταθερών ισοτιμιών τόσο μεταξύ των συμμετεχόντων νομισμάτων όσο και σε σχέση με το ευρώ, καθώς και την υιοθέτηση ενιαίας νομισματικής πολιτικής. Το πιο ουσιαστικό βήμα που έχει προηγηθεί είναι η ίδρυση και στελέχωση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ), η οποία σηματοδεύτηκε από την αντιπαράθεση Γερμανίας-Γαλλίας για τη θέση του διοικητή: μια αντιπαράθεση που έληξε(;) με την τοποθέτηση του Ολλανδού (και φίλα προσκείμενου στη Γερμανία) W. Duisenberg και τη δέσμευση ότι δεν θα εξαντλήσει την οκταετή θητεία του και θα παραχωρήσει το δεύτερο ήμισυ της στο Γάλλο Trichet. Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) έχει στόχο το ευρώ να αρχίσει να κυκλοφορεί ως χρήμα ταυτόχρονα με τα εθνικά νομίσματα την 1η Ιανουαρίου του 2002 (ενώ προηγουμένως θα χρησιμοποιείται κυρίως ως λογιστική μονάδα) και μέχρι την 1η Ιουλίου του 2002 να αποσυρθούν εντελώς τα τελευταία. Στις μέχρι τώρα διαδικασίες δεν συμμετέχουν η Βρετανία, η Δανία και η Σουηδία (γιατί, ενώ εκπλήρωναν τα κριτήρια που έχουν τεθεί, δεν το επέλεξαν) και η Ελλάδα (γιατί, ενώ η κυ-

βέρνηση και τα καθεστωτικά κόμματα το επιθυμούν διακαώς, δεν πληροί τα αναγκαία κριτήρια).

Το τρίτο στάδιο της ΟΝΕ αντιμετωπίστηκε με σχετική ευφορία από τους κυρίαρχους κύκλους των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών (με εξαίρεση τη Βρετανία), με σκεπτικισμό από τους αντίστοιχους των ΗΠΑ και με στρουθοκαμηλικούς διθυράμβους στη χώρα μας. Ο αμερικανικός σκεπτικισμός ήταν αναμενόμενος, καθώς υπάρχουν έντονοι φόβοι ότι σηματοδοτεί μια γερμανική ηγεμονία πάνω στην Ευρώπη και ότι κυοφορεί έναν εντεινόμενο ανταγωνισμό με τις ΗΠΑ (που δείγματά του ήδη εκδηλώνονται, όπως οι πρόσφατες αντιπαράθεσεις για το εμπόριο μπανάνας). Η σχετική ευρωπαϊκή ευφορία είναι εξηγήσιμη, καθώς η πρόθεση δημιουργίας κοινού νομίσματος ήταν δηλωμένη σχεδόν από τα πρώτα βήματα της ΕΟΚ, αλλά συνάντησε σοβαρότατα προβλήματα και όλες οι προηγούμενες απόπειρες κατέληξαν σε αποτυχία. Επομένως, το ότι κατάφεραν να φτάσουν έστω μέχρι εδώ εκτιμάται ως θετικό. Συγχρόνως, όμως, υπάρχει σαφής επίγνωση των μεγάλων προβλημάτων που εξακολουθούν να υπάρχουν και στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Ο στρουθοκα-

μηλισμός, όμως, των καθ' ημάς ευρωπαϊκών θυμίζει κωμωδία. Η ελληνική αστική τάξη, ενώ βλέπει ότι υποβαθμίζεται έναντι των ευρωπαϊών εταίρων της και ταυτόχρονα ότι οι λαϊκές αντιδράσεις εναντίον του προγράμματος σύγκλισης πολλαπλασιάζονται, εξαπέλυσε μέσω του συνόλου των μόνο κατ' ευφημισμό λεγόμενων μέσων μαζικής ενημέρωσης μια καμπάνια πανηγυρισμού της έλευσης του νέου Μεσοία, έστω και εάν δεν τον έχουν δει ακόμη. Ο χώρος δεν επιτρέπει να αναφερθεί κανείς αναλυτικά στις γελοιότητες που γράφτηκαν και ακούστηκαν, θέμα το οποίο ενδείκνυται βεβαίως για κάποιο φιλόδοξο χρονογράφο.

Όμως, αξίζει να ερευνηθούν περισσότεροι οι λόγοι του σκεπτικισμού και των ανησυχιών που συνόδευσαν το τρίτο στάδιο της ΟΝΕ. Καταρχήν, δεν είναι η πρώτη φορά που δοκιμάζεται κάτι τέτοιο και όλες οι προηγούμενες απόπειρες δεν είχαν πολύ ευχάριστο τέλος. Συστήματα νομισματικής ενοποίησης έχουν προϋπάρξει στον καπιταλισμό· άλλα μακροβιότερα και άλλα βραχύβια. Συνήθως αυτά που λειτούργησαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα βασιζόνταν στην οικονομική και πολιτικο-στρατιωτική ισχύ του κράτους που εξέδιδε το βασικό νόμισμα. Σε ό,τι αφορά την ελληνική εμπειρία, έχει προϋπάρξει η Λατινική Ένωση — την οποία οψίμως και δειλά αρχίζουν να ανακαλύπτουν οι διάφοροι δημοσιολογούντες· τόσο η συμμετοχή της Ελλάδας όσο και η ίδια η ένωση λίγο αργότερα έληξαν κακήν κακώς. Επιπρόσθετα, όλες οι προηγούμενες απόπειρες στα πλαίσια της ΕΟΚ (σχέδιο Werner, «φίδι στο τούνελ», Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα) κατέληξαν σε αδιέξοδα¹.

Κρίσιμο κόμβο του προβλήματος της ΟΝΕ αποτελεί το γεγονός ότι η τελευταία βασίζεται στη σύγκλιση δεικτών που αφο-

ρούν κυρίως νομισματικές παραμέτρους, ενώ όλα τα υπόλοιπα θεμελιακά οικονομικά δεδομένα παρουσιάζουν αποκλίσεις. Έτσι, ενώ οι δείκτες του πληθωρισμού, του δημόσιου χρέους, του δημοσιονομικού ελλείματος καθώς και τα επιτόκια μπορεί να συγκλίνουν, η διάρθρωση των οικονομιών, η παραγωγικότητα της εργασίας, το επίπεδο τεχνολογίας και μια σειρά άλλες καθοριστικές παράμετροι διαφέρουν ριζικά και αποκλίνουν συστηματικά, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τη μαρξιστική θέση περί ανισόμετρης ανάπτυξης. Η τελευταία υποστηρίζει ότι το καπιταλιστικό σύστημα παράγει εγγενώς διαφοροποιήσεις και ανισομετρίες που προκύπτουν από δύο κυρίως θεμελιακά αίτια. Πρώτον, η ανισόμετρη ανάπτυξη αποτελεί προϋπόθεση όσο και παράγωγο του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού. Δεύτερον, τόσο η δημιουργική δύναμη της εργασίας όσο και η αξία της εργασιακής δύναμης συγκροτούνται στο πεδίο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και οι κοινωνικές δομές και σχέσεις των χωρών-μελών διαφέρουν εξαιρετικά. Όλα αυτά επιτείνονται από τις διαφορετικές δομές και σχέσεις συγκρότησης της ευρύτερης κοινωνικής παραγωγής κάθε χώρας. Οι ανισομετρίες αυτές —ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων— έχουν έρθει ήδη πολλές φορές στο παρελθόν σε εντονότατη αντίφαση με αυστηρές κεντρικές νομισματικές και συναλλαγματικές πολιτικές, που υπαγορεύονται από τα συμφέροντα μερικών κυρίαρχων οικονομιών.

Επιπλέον όμως, στην ευρωπαϊκή νομισματική ενοποίηση δεν αντιστοιχεί πλήρως μια πολιτική ενοποίηση, όπως στο αντίστοιχο προηγούμενο των ΗΠΑ. Η γερμανική ηγεμονία μπορεί μέσω της Ε.Ε. και της ΟΝΕ να κατάφερε στο οικονομικό πεδίο αυτό στο οποίο απέτυχαν τα πάντσερ του Χίτλερ², αλλά απέχει πολύ από το να δια-

θέτει και μια αντίστοιχη πολιτικο-στρατιωτική ισχύ. Είναι χαρακτηριστική η γαλλο-γερμανική διένεξη για την προεδρία της ΕΚΤ, καθώς και οι πρόσφατες νύξεις για πιθανότητα αθέτησης της συμφωνίας από την πλευρά του Duisenberg.

Όλα αυτά κάνουν την προοπτική της ONE εξαιρετικά ευάλωτη και προοιωνίζουν ένα ευρώ που θα είναι μάλλον ασταθές νόμισμα. Το εξωτερικό εμπόριο μάλλον θα αντιπροσωπεύει ένα μικρότερο ποσοστό του ΑΕΠ των χωρών-μελών της Ε.Ε. από ό,τι το άθροισμα των αντίστοιχων ποσοστών πριν από την ONE. Αδιαφορία για το επίπεδο της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Εάν μάλιστα ακολουθήσει μια ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των σημερινών τριών πόλων ιμπεριαλιστικών ολοκληρώσεων (NAFTA, Ε.Ε., λεκάνη του Ειρηνικού), τότε η πιθανότητα ανταγωνιστικών υποτιμήσεων και εμπορικών πολέμων θα αυξήσει την αστάθεια αυτή. Για να ξεπεραστεί η εν λόγω η αστάθεια και τα ενδεχόμενα προβλήματα (π.χ. κερδοσκοπικές επιθέσεις), το λεγόμενο Σύμφωνο Σταθερότητας, που ακολουθεί την εισαγωγή του ευρώ και θέτει ασφυκτικά πλαίσια οικονομικής πολιτικής, προβλέπει —και επιβάλλει— μια διαρκή λιτότητα σε βάρος των εργαζομένων που θα πλήξει ιδιαίτερα τις ασθενέστερες οικονομικά χώρες. Το ερώτημα είναι πόσο ακόμη μπορούν —και φυσικά πόσο θα εξακολουθήσουν να ανέχονται— οι εργαζόμενοι των ευρωπαϊκών χωρών να πληρώνουν τα σπασμένα των εκάστοτε επιλογών των αστικών τάξεών τους.

Τα προαναφερθέντα θέματα αποτελούν ήδη ζήτημα συζήτησης στις χώρες της Εσπερίας, τόσο μέσα στις λαϊκές μάζες (όπως δείχνουν άλλωστε οι αγώνες που ξεσπούν ενάντια στα μέτρα σύγκλισης και τα δημοψηφίσματα που με οριακό τρόπο καταφέρ-

νουν να κερδίσουν οι κυρίαρχες επιλογές) όσο και σε μερίδες της αστικής τάξης, που προβληματίζονται σοβαρά για τους κινδύνους που κυοφορούνται για το σύστημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι μερικά από τα βασικά σενάρια που μελετούν τα επιτελεία των μεγάλων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (π.χ. Goldman Sachs, J. P. Morgan, Paribas, Credit Suisse κ.λπ.) είναι αυτά που αφορούν την κατάρρευση του Ευρώ³.

Στη χώρα μας όλα αυτά αποτελούν έτετα πτερόντα για τους ιθύνοντες κύκλους και τα ΜΜΕ. Όμως τα πράγματα δυσκολεύουν όλο και περισσότερο για την ελληνική αστική τάξη καθώς, ενώ γενικά εξακολουθεί να είναι προς το συμφέρον της ο συνεταιρισμός της ευρωπαϊκής ιμπεριαλιστικής ολοκλήρωσης, βλέπει τους όρους με τους οποίους συμμετέχει να επιδεινώνονται διαρκώς. Οι όροι εμπορίου με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες έχουν αντιστραφεί και από πλεονασματικοί που ήταν στην αρχή της διαδικασίας ένταξης έχουν γίνει ελλειμματικοί. Η εισροή άδηλων πόρων — με τη μορφή των διάφορων ευρωπαϊκών προγραμμάτων, τα οποία φυσικά μικρό ουσιαστικό αντίκτυπο είχαν στην οικονομία, καθώς απλά ξεκοκκαλίστηκαν από τους διάφορους επιτήδεις — θα μειωθεί. Μάλιστα, η μείωση αυτή προοιωνίζεται να είναι δραματική, όπως έδειξαν οι πρόσφατες γερμανικές απειλές για περιορισμό της συμμετοχής τους στα αντίστοιχα κονδύλια⁴. Όμως, το πιο σημαντικό δεν είναι τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει το κεφάλαιο, αλλά το ότι μεγάλα —εάν όχι πλειοψηφικά— τμήματα των λαϊκών μαζών αναγνωρίζουν πλέον ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σημαίνει την εξαθλίωσή τους και ότι οι υποσχέσεις για ένα λαμπρό μέλλον και χρυσά κουτάλια είναι φρούδες. Όλοι οι αγώνες οι οποίοι έχουν ξεσπάσει τα τελευ-

ταία χρόνια στρέφονται —ρητά είτε άρρητα— εναντίον των πολιτικών σύγκλισης.

Στο σημείο αυτό επιχειρείται να χρησιμοποιηθεί για πολλοστή φορά από διάφορα αναχώματα του συστήματος η γνωστή φενάκη της κοινωνικής Ευρώπης, που δεν θα οικοδομηθεί πάνω σε σκληρές νεοφιλελεύθερες βάσεις (χρηματο-οικονομικά μεγέθη και δείκτες, διαρκής λιτότητα, ιδιωτικοποίηση των πάντων κ.λπ.), αλλά θα φροντίζει επίσης και για την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, θα κάνει κάτι για την ογκούμενη ανεργία και θα διατηρήσει ένα ρόλο για το κράτος. Οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις που διακυβερνούν σήμερα τις περισσότερες χώρες-μέλη έχουν ήδη σπρώξει τη σημαία αυτή. Όμως η ίδια η πραγματικότητα δείχνει στην πράξη τι σκοπεύουν να κάνουν.

Είναι γεγονός ότι, τόσο θεωρητικά όσο και στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, οι διάφορες παραλλαγές του νεοφιλελευθερισμού έχουν ήδη τελειώσει. Προσέφεραν πάρα πολλά στο σύστημα, όμως απέτυχαν να επιλύσουν τη δομική κρίση του. Με αυτή την έννοια, ο Major (ο συντηρητικός διάδοχος της Thatcher) προχώρησε σε δραστηκότερες ρήξεις με το θατοσερισμό από ό,τι ο πολύς Tony Blair. Το σύστημα έχει συνειδητοποιήσει πλέον καλά ότι χρειάζεται ένα σημαντικό ρόλο για το κράτος στην οικονομία, ότι δεν μπορεί να αγνοεί τη σημαντική αύξηση της ανεργίας (γιατί καταστρέφει μακροπρόθεσμα το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό), ότι πρέπει να διαθέτει μηχανισμούς ελέγχου των διεθνών κεφαλαιακών ροών (αλλιώς η κερδοσκοπία θα οδηγήσει σε ανεξέλεγκτες κρίσεις), ότι η αλόγιστη λιτότητα δημιουργεί προβλήματα υποκατάστασης και ότι η υπερβολική νομισματική περιστολή για να αποφευχθεί ο πληθωρισμός προκαλεί σοβαρά προβλήματα στις επενδύσεις. Γι' αυτό ακριβώς ο νεοφιλελευ-

θερισμός έχει πάψει πλέον να είναι δημοφιλής και όλο και περισσότεροι υπουργοί οικονομικών —των Lafontaine και Brown προεξαρχόντων— ανακαλύπτουν τον κείνσιανό εαυτό τους. Με αυτή την έννοια, ο αντι-νεοφιλελευθερισμός έχει ήδη νικήσει. Όμως αυτό που ακολουθεί είναι μια τομή μέσα στη συνέχεια. Οικοδομώντας πάνω στα κεκτημένα του νεοφιλελευθερισμού, οι νέες πολιτικές διαχείρισης με ανθρώπινο πρόσωπο εισάγουν, αφενός, ήπιες κείνσιανές ρυθμίσεις (που ενισχύουν την κερδοφορία) και, αφετέρου, επιδιώκουν να ενσωματώσουν την εργασία, εντείνοντας ουσιαστικά —αλλά με δολιότερους τρόπους— την εκμετάλλευση (π.χ. τα διάφορα νομοσχέδια περί 35ώρου, που οδηγούν στην κατάργηση του δώρου και στην ευλύγιστη εργασία).

Ο μόνος δρόμος για τον κόσμο της εργασίας είναι η πάλη εναντίον της Ε.Ε. και για την αποδέσμευση από την Ε.Ε. Η αποδέσμευση αυτή μπορεί να έρθει και ως κίνηση του ελληνικού κεφαλαίου εάν γίνει προφανές ότι είτε η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν πάει καλά είτε/και δεν το συμφέρει. Το κόστος μιας τέτοιας κίνησης θα κληθεί να το πληρώσει, ως συνήθως, η εργασία. Για την τελευταία νόημα έχει μια άλλη πορεία αντικαπιταλιστικής αποδέσμευσης, που θα συνδυάζει, δηλαδή, τη ρήξη με την ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ολοκλήρωση με την πορεία ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος.

Σημειώσεις

1. Οι προσπάθειες για τη δημιουργία κοινού νομίσματος ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας '60 με μια σειρά εκθέσεων και μνημονίων που κατέληξαν στη συγκρότηση της επιτροπής Werner. Η τελευταία εισηγήθηκε, τον Οκτώβριο του 1970, τη δημιουργία μετά από μια δεκαετία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος.

Όμως, τα πρώτα σημεία της κρίσης στις αρχές της δεκαετίας του '70 και η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods το 1971 (που οδήγησε στην ελεύθερη διακύμανση των συναλλαγματικών ισοτιμιών) έδωσαν τη χαριστική βολή στο σχέδιο Werner.

Το 1972 ακολούθησε το σύστημα του «φιδιού στο τούνελ», που όριζε μια κεντρική ισοτιμία για κάθε νόμισμα και προέβλεπε ένα περιθώριο διακύμανσης (2.25%) σ' αυτό συμμετείχαν επτά νομίσματα. Η κρίση που σύντομα ξέσπασε προκάλεσε σοβαρότατα προβλήματα και διαδοχικές αποχωρήσεις νομισμάτων. Αυτές κορυφώθηκαν με την αποχώρηση, επιστροφή και τελική αποχώρηση το 1976 του γαλλικού φράγκου, που έκανε πλέον το «φίδι στο τούνελ» μια ζώνη μάγκου που ούτε πολιτικά επιθυμητή ήταν και επιπλέον δημιουργούσε προβλήματα στην Κοινή Αγροτική Πολιτική.

Έτσι, το 1979 δημιουργήθηκε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ), που δημιούργησε το ECU (ως λογιστική μονάδα αναφοράς) και όρισε ένα σύστημα κυμαινόμενων ισοτιμιών, με ένα εύρος (2.25%), των συμμετεχόντων νομισμάτων έναντι του ECU. Το ΕΝΣ άντεξε μέχρι το 1993 με σοβαρότατα προβλήματα, καθώς οι διαφορετικές διαρθρώσεις των οικονομιών των χωρών-μελών επηρέαζαν καθοριστικά τη νομισματική και συναλλαγματική πολιτική. Τελικά, οι εύλογες επιθέσεις των κερδοσκόπων και η νομισματική αναταραχή, το 1993, οδήγησαν το ΕΝΣ στην ουσιαστική κατάρρωσή του, καθώς υιοθετήθηκε ένα εύρος διακύμανσης (15%), που ουσιαστικά μόνο εικονικό ρόλο έπαιζε, καθώς επέτρεπε ανοιχτά σημαντικές υποτιμήσεις των συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Πάνω στα συντρίμια του ΕΝΣ ακολουθεί το σχέδιο για το ευρώ, που επιπλέον βασίζεται στη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (η οποία — σε αντίθεση με τις εθνικές κεντρικές τράπεζες— δεν υπόκειται σε κανέναν τυπικό πολιτικό έλεγχο, αν και ουσιαστικά είναι ήδη το πεδίο αντιμετώπισης των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων), στην έκδοση νομισματος και σε πιο αυστηρά χρηματο-οικονομικά κυρίως κριτήρια σύγκλισης. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκε και ένα ΕΝΣ Νο 2 για τις χώρες εκείνες που είτε δεν επιθυμούν είτε δεν μπορούν να συμμετέχουν στο ευρώ.

2. Αξίζει να αναφερθεί ότι η πλέον πρόσφατη πρόταση για κάτι αντίστοιχο με την Ε.Ε. προήλθε τον

Ιούλιο του 1940, από τον υπουργό Οικονομικών του Χίτλερ Walter Funk και ήταν το λεγόμενο Σχέδιο Funk. Στόχευε σε ένα μεταπολεμικό σύστημα με βάση έναν πολύπλευρο μηχανισμό συμφηκισμών και εκκαθαρίσεων (multilateral clearing mechanism), που θα έδρευε στο Βερολίνο και θα κάλυπτε μια ζώνη ελεύθερου εμπορίου. Μερικοί από τους τεχνοκράτες που ήταν αναμεμειγμένοι στο Σχέδιο Funk πήραν αργότερα μέρος στις διαπραγματεύσεις για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), που ήταν ο πρόγονος της ΕΟΚ.

3. Παραδείγματος χάρι, το περιοδικό *Euromoney*, τον Απρίλιο του 1998, είχε κεντρικό άρθρο με θέμα την πιθανότητα κατάρρευσης του ευρώ. Ένα βασικό πρόβλημα που επισημαίνουν οι αναλύτες των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων είναι ότι η ΟΝΕ δεν προβλέπει διαδικασία ομαλού διακανονισμού της εξόδου από το σύστημα σε περίπτωση κατάρρευσης του. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι υπάρχουν δύο ρεύματα προσέγγισης του ενδεχομένου κατάρρευσης. Η εκ των κάτω προσέγγιση (bottom-up) υποστηρίζει ότι οι διεθνείς χρηματαγορές δεν θα πειστούν για την αξιοπιστία του ευρώ και θα το οδηγήσουν —μέσω κερδοσκοπικών επιθέσεων— σε κατάρρευση. Αντιθέτως, η εκ των άνω προσέγγιση (top-down) θεωρεί πιθανότερη την κατάρρευση λόγω οικονομικών και πολιτικών εντάσεων μεταξύ των χωρών-μελών, οι οποίες θα δώσουν έδαφος στη διεθνή κερδοσκοπία.

4. Παρεμπιπτόντως, έχει ενδιαφέρον η ξαφνική ανάσχυση —και στη συνέχεια η εξίσου ξαφνική εξαφάνιση— από κυβερνητικούς κύκλους και ΜΜΕ μιας ενδιαφέρουσας και σχετικά παλαιάς έκθεσης της Ε.Ε., όταν εκτοξεύτηκαν οι γερμανικές ατελείς περί περικοπών. Η έκθεση αυτή αναλύει αυτονόητα πλην όμως συστηματικά αποσιωπημένα πράγματα. Δηλαδή, ότι τα πραγματικά καθαρά οφέλη της ελληνικής οικονομίας από τα κοινοτικά προγράμματα ήταν μηδαιμνά, καθώς τα πιο σημαντικά έργα που πραγματοποιήθηκαν αναλήφθηκαν κυρίως από επιχειρήσεις των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών. Επίσης, γιατί πάρα πολλά προγράμματα (του τύπου των επιμορφώσεων κ.λπ.) ήταν απλά αέρας κοπανιστός, καθώς δεν είχαν ουσιαστικές παραγωγικές επιπτώσεις εκτός απ' αυτής της ενίσχυσης της φόδρας της τρέψης μικρών και μεγάλων επιτηδεών.